

GYÁNI GÁBOR

RÉGIÓTÖRTÉNET MINT RÉGI-ÚJ PARADIGMA*

A 20. század kezdetétől folyamatosan érlelődött a történetírói paradigmaváltás igénye, amely az *Annales* francia történeti folyóirat körül összegyűlt történészek és társadalomkutatók későbbi munkásságával új értelmet adott a helyinek az országos történethez fűződő viszonyát illetően. Kivált François Simiandnak a francia államtörténet-írást bíráló eszmefuttatása utalt erre akkoriban. Simiand arra kérte a történészeket, hogy adják fel helytelen beidegződéseiket, azokat a „törzsi ködképeket”, melyek szerint a politikatörténet-írás az egyedül legitim történészi beszédmód. „A »politika ködképe«, azaz a politikai tények, háborúk stb. tanulmányozásának túlsúlya, vagy legalábbis az azokkal való szüntelen foglalatoskodás, amittől ezek az események túlzott jelentőséget kapnak. [...] A politikai tényeket persze nem szabad figyelmen kívül hagyni, de szükséges, hogy azok elveszítsék teljesen jogosulatlan kitüntetett szerepüket, amelyet a történetírás egyéb ágainak kutatásaiban is őriznek.”¹

Némi kis előzménnyel a háta mögött (Tagányi Károly) idehaza Mályusz Elemér pendítette meg elsőként egy olyan történetírás elvi lehetőségét, amely nem az amatőr helytörténetírás és a professzionális ország-, vagy nemzetközi történetírás dualizmusában mozog többé. Mályusz már kutatói pályája kezdetén, a húszas évek elején javasolta a német „territoriális történetírás” szemléleti gyümölcsötetését magyar földön is.² Mi a kapcsolat –Mályusz szerint – a szóban forgó német történetírói gyakorlat és a szorosan vett helytörténet között? A voltaképpeni helytörténet „egy közösség múltja”, a territoriális történelem ellenben azoknak a kisebb-nagyobb területeknek a múltját fedi le, ahol „valamely személy vagy testület saját jogánál fogva fejedelmi hatalmat gyakorol, legfejlettebb alakjában pedig szuverén államhatalomnak az alapja”.³ Mályusz egy olyan helytörténet művelése érdekében emelt szót amely „mintegy középső helyet foglal

* Jelen tanulmány bővebb változata Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle címmel megjelent in: Vonyó József és Lengvári István, szerk.: *A hely embere – az ember „helye”. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás.* Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó, Pécs – Budapest, 2019.

1 *François Simiand: Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent könyveinek apropóján.* In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Bp., 2007. 71. A diskurzusváltás körülményeiről bővebben szól: *André Burguière: The Annales School. An Intellectual History.* Trans. Jane Marie Todd. Cornell University Press, Ithaca, 2009. 3–4, 260 (5. jegyzet).

2 *Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai (1923–1924).* In: *Uő: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* Szerk. Soós István. Bp., 2003. 493–512.

3 *Uo.* 493.

el az »Orts-geschichte« és a »Territorial-geschichte« között”.⁴ Amin ő azt értette, hogy nálunk nem annyira a német értelemben vett területiális történetírással van szükség, tekintve, hogy hazánkban alig két-három, a németekéhez fogható terület létezett akár a közeli, akár a távolabbi múltban (Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, a délvidéki bánság). A megyei területekre irányuló helyi kutatásokat kellene itt inkább forszírozni. Korábban ez elsikkadt, mert a német területektől eltérően a mi megyéink nem alkottak intakt politikai egységet: a megyék „határai politikailag nem szabdalták fel független, külön részekre az országot”. A kizárólag csak a politikatörténet művelésére szakosodott hazai akadémiai történetírás így könnyed kézzel „a vidéken élő autodidakta történetkedvelőknek” engedte át a területiális történetírás művelését. Mályusz már a doktori disszertációját is egy ilyen, mondhatni területiális, lényegében régiótörténetírói műfajban alkotta meg.⁵ Ezért is konstatálhatta tehát, hogy a helytörténetírás semmivel sem alacsonyabb rendű foglalatosság, mint az országos történet írása, sőt: éppen ez jelenti a tudományos történetírás megújításának az egyik legfőbb zálogát. „Politikai történetírásunk fundamentumait is [...] a helytörténeti kutatás segítségével kell leraknunk, különben történetírásunk épülete összeomlással fenyeget”.⁶ A Mályusz tanítványaiból kikerülő népiségtörténészek később éltek is a kínálókozó lehetőséggel: Balázs Éva, Bélay Vilmos, Fügedi Erik, Holub József, Iczkovits Emma, Illa Bálint, Jakó Zsigmond, Maksay Ferenc, Szabó István (utóbb Bakács István János) számtalan megyetörténeti munkát írt még 1945 előtt.⁷

A népiségtörténeti-írás fogalmát kidolgozva Mályusz eleinte a megyetörténeti szemléletet részesítette előnyben, idővel azonban a falutörténet-írás ebbéli jelentőségét is kellőképpen kihangsúlyozta. Ennek jegyében jelentette ki a húszas évek végén, hogy „egy-egy falu múltjából, valódi történetéből több tanulság vonható le, több általános eredmény állapítható meg az egész magyar nemzetet illetőleg is, mint egy olyan történeti esemény ismertetéséből, amely csak külsőleg országos fontosságú”.⁸ Mályusz ily értelmű javaslatát a szellemi történeti szintetizálás akkori kánonjával szembeni heves ellenérzése is fűtötte, amely a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által ambicionált *Magyar történet*-jellegű makrotörténeti szemlélet elutasítását jelentette Mályusz részéről. Hasonló gondolati impulzussal szolgált számára a nemzetnek az a fogalma is, amely az állam történeti múltja helyett a „nép” historikumát helyezte (volna) a történetírás érdeklődésének

4 Uo.

5 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp., 1922.

6 *Mályusz E*: i. m. (2003) 506.

7 Vö. Csíki Tamás: Társadalomábrázolás és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig). Debrecen, 2003. 110–114. Megjegyzem: a megyetörténet nem Mályusz találmánya volt, a műfaj korábban is létezett már, bár akkor még nem számított a makro-, vagyis az országtörténettel egyenértékű történetírói törekvésnek. *Varga Bálint*: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 2. sz. 179–202.

8 *Mályusz Elemér*: Falutörténet (1929). In: Uő: i. m. (2003) 517.

homlokterébe. Ezzel a döntő konceptuális váltással, Mályusz hite szerint, a történetírás igazibb nemzetteremtő, nemzeti öntudatot fenntartó szerepet vállalhatna magának, szemben azzal, ami a szellemtörténet-írásból következik. Az utóbbi ugyanis a nagy koreszmék lineáris rendjében találja meg az egyedüli történelemformáló erőt, Mályusz viszont a népben (és nem az államfenntartó elit által képviselt magas kultúrában és politikai akaratban) véli fellelni a történelem tényleges mozgatórugóját. Mályusz úgy gondolta tehát, hogy a historikus pontosan ennek a népi-nemzeti entitásnak a történeti felmutatásával járulhat hozzá valóban gyümölcsöző módon a nép nemzeti öntudatra ébredéséhez.⁹ Egy ilyen történetírói gyakorlat egy, a megszokottól eltérő, és ugyanakkor a mainstream történetírás által birtokba veendő professzionális helytörténetírást követel, mert egyedül csak az kezeskedhet azért, „hogy a népünkben meglevő történeti érzéket megerősíthetjük és kifejleszthetjük”.¹⁰ Ebből is jól látható tehát, hogy a hely- és régiótörténet vázolt mályuszi koncepciója határozott ideológiai töltetet rejtett magában.

A regionális történeti lépték új koncepciója

Ezen gondolati előzmények után vált (válhatott) a hely- és regionális történetírás a nemzeti, az országos makrotörténettel közvetlenül összemérhető, vele egyenrangú történetírói megközelítéssé. A népiségtörténetben még nem a francia *Annales*, hanem bizonyos két háború közötti német, a *Volksgeschichte* idéző történetírói törekvések hazai visszhangját, de egyben önálló megnyilatkozását kell látnunk. A második világháborút követően ellenben már az *Annales* hatására terjedő struktúratörténetírói áramlatok leheltek új életet a *helyi történet* korábban lebecsült történetírói gyakorlatába. A helyi és a regionális történet – egyes történészek szerint – nem kizárólag csupán a provinciális és az antikvárius történetírói törekvések melegágya, hanem azoknak a mikroszintű vizsgálódásoknak a kitüntetett terepe, amelyek vitathatlanul hatással vannak az általános történet fogalmi rendszerére is.

Az *Annales* második nemzedékének egyik meghatározó (gazdaság)történész képviselője, Ernest Labrousse tett igazán sokat azért, hogy a történetírásban is meghonosodhasson a regionális léptékű helytörténeti szemlélet. Labrousse egy olyan kutatási programot fogalmazott meg, amely a kora újkori polgárság nemzetközi keretekben folyó történeti vizsgálatát célozta volna. Ezt a kutatást Labrousse kizárólag regionális léptékben gondolta kivihetőnek. „A polgárt definiálni? Nem értenék egyet a vállalkozással. Látogassunk inkább el hozzá, keressük fel élőhelyén, a városokban ezt az urbánus fajt, és vegyük górcső alá. [...] Veszélyt az jelent, hogy a vizsgálódás kereteit a lehetséges határokhoz képest

9 Bővebben: Gyáni Gábor: A kánonromboló Mályusz Elemér választásai. In: Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Bp., 2018. 175–187.

10 Mályusz E.: i. m. (2003) 518.

túl szűkre szabjuk. A legfontosabb tanács ezért az, hogy minél több esetet kell beemelni a vizsgálatba. [...] Jöjjön tehát először a vizsgálat! Jöjjön hát a megfigyelés! A meghatározással foglalkozhatunk később is.”¹¹ A gondolatmenet később így folytatódik. „A munkát lehetőleg olyan, behatárolt földrajzi kereteken belül kellene elkezdni, mint a városok vagy a nagyvárosi negyedek. Nem szabad azonban kizárni a szélesebb körű vizsgálatokat sem, amelyek foglalkozáskategóriákat vagy éppen más jellegű csoportokat [...] tanulmányoznának akár országosan.”¹² A gazdaságtörténetet egyébként makro síkon kutató Labrousse¹³ a társadalomtörténet-írásban a helyi mélyfúrásokat részesítette előnyben. Ez az elgondolása különösen termékeny befogadókra lelt tanítványai részéről, akik az 1960-as és az 1970-es években sorra elkészülő régiótörténeti monográfiáikban – mesterük szándékainak megfelelően – új értelmet adtak a helyinek. Tették ezt azzal, hogy regionális léptékű vizsgálataik során számos, meghatározott strukturális jelenségre, a változások feltételezett strukturális okaira (tizenhetedik századi „válság” vagy a tizennyolcadik századi agrárforradalom) vonatkozó általános történelmi megállapítást revideáltak.¹⁴ Ez a fajta léptékváltás megkövetelte tőlük, hogy ne a maguk teljességében (komplex mivoltában), hanem kizárólag egyes problémakörökre fókuszálva vizsgálják a helyit (az adott régiót). Az a cél vezette őket ennek során, hogy mintegy teszteljék a helyi kontextus beható ismeretében az általános történelmi magyarázatot.¹⁵

A léptékváltás mélyén radikális szemléletváltás is rejlett, amely arra irányult, hogy lehetőleg mérsékeljék a gazdaságnak kölcsönzött kitüntetett szerepet a múlt magyarázatában. A modernitás világába történő „nagy átalakulás” (Polányi Károly) történelmi magyarázatát egyes, akkoriban frissen forgalomba került fejlődésteóriák, mindenekelőtt a Walt Whitman Rostow-féle gazdasági növekedésmélelet¹⁶ szellemében különálló tényezők együttes hatásával kívánták alátámasztani. A Rostow-féle nagy ugrás (*take-off*) fogalma ugyanis feltételezte, hogy a változás alapvető feltételei már előzetesen megértek, és azok egyszersmind túl is mutattak a szorosan vett gazdasági felhalmozás körén. Ahhoz, hogy egyes országok beléphessenek végre a modernitás új világába, át kellett előbb esniük mindazon, amit a demográfiai átmenet fogalma fejez ki a tudományos diskurzusban. S hasonlóan döntő jelentőségű tényező volt e tekintetben az írni és olvasni tudás elterjedése is. Egyszerűen: a népesedési és kulturális változások egész sora vezet(het) el végül oda, hogy a döntéshozatal racionálisabbá váljék, élesedjék az előrelátás képessége,

11 Ernest Labrousse: A nyugat-európai polgárság története (1700–1850). In: Benda Gyula – Szekeres András, szerk.: i. m. 277. Az írás egyébként 1955-ben látott napvilágot.

12 Uo. 279.

13 Vö. Jean-Yves Grenier – Bernard Lepetit: A kísérletezés szerepe a történettudományban C.-E. Labrousse kapcsán. In: Benda Gyula – Szekeres András, szerk.: i. m. 193–221.

14 Pierre Goubert: Local History. Daedalus 16 (1971) 1. sz. 119, 120–121.

15 Uo. 124. Burguière történetesen Pierre Goubert Beauvaisis régiójára vonatkozó kutatásai kapcsán mutatja be ezt az új „helytörténetírást”. Burguière, A.: i. m. 116–118.

16 Walt Whitman Rostow: The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960.

és könnyebbé válnak a hagyományokkal szemben az újítások el- és befogadása. Ez a belátás eredményezte, hogy decentralizálódott a történelmi változás fogalma, amely különösen sokat nyert azzal, ha különálló fejlődési idősorokat kapcsoltak benne össze, többnyire persze kvantitatív alapokon.¹⁷ A léptékváltás igényét akkor azzal indokolták, hogy a változások itt említett és számos további tényezőjét könnyebb megfigyelni és rekonstruálni mezo- és mikroszinten, mint makrosíkon. Ez a fajta történelmi megközelítés értelemszerűen nem csupán helyi érdekű tudást ígért a helybeni vizsgálódás eredményeként, hanem általános érvényű kérdéseket kívánt tisztázni.

Pierre Goubert régiótörténelmi vizsgálódásaiban a népesedés jelenségeinek az aprólékos rekonstrukciója került előtérbe, ami nem egészen a véletlen műve: a francia történelmi demográfusok által az 1950-es években kezdeményezett, az anyakönyvek feldolgozásán nyugvó elemi szintű család- és háztartásrekonstrukciós vizsgálatok készítették Goubert és mellette másokat is a kérdés tüzetes feltárására. A cambridge-i historikusok kezén tovább fejlődő, és egyúttal nemzetközi historiográfiai áramlattá váló történelmi család- és háztartáskutatás¹⁸ azzal kecsegtetett, hogy – a népesedés története kapcsán mindenképpen – értelmét és funkcióját veszti az általános, a makroszintű történelmi megközelítés, és az ún. helytörténet addig volt különállása. Különösen járhatónak tűnt ez az út az ún. prestatistikai történelmi korok tekintetében, a modern kort illetően azonban, amikor megsokszorozódnak az aggregált statisztikai források, már valamivel kisebb a dolog jelentősége. Mindamellett az országos történet és a helytörténet szokványos szétválasztása (és a kettő szembeállítása) átadta a helyét egy olyan történelmi felfogásnak, mely szerint a mezo- és mikroszintű kutatás önmagában is megáll a lábán, lévén, hogy érdemben nincs országos (makro) párja. A történelmi demográfia töltötte be ezen a téren az úttörő szerepét azzal, hogy a nominális elemzés keretében történelmi család- és háztartáskutatásokba kezdett. Ezzel párhuzamosan a várostörténet-írás is mindinkább áttörte a helyi és az országos történet, a mikro- (a mezo-) és a makroszint közötti kínai falat. A magát új várostörténetként (New Urban History) feltüntető áramlat képviselői a történelmi változások különféle mechanizmusait, a strukturális átalakulások belső okait kutatva az általánosra vonatkozó szabályszerűségeket keresték magában a szorosan vett helyben. A ki- és bevándorlás, a társadalmi mobilitás, vagy a társadalmi átrétegződés, és nem utolsósorban a városokon belül zajló szocio-fizikai mozgások rendszerint kvantitatív megragadása adott fizikai helyhez, a városhoz kötött jelenségeként szemléltette az új várostörténeteszek

17 Burguière, A.: i. m. 93.

18 A cambridge-i történelmi demográfia első fontos műve: Peter Laslett: *The World We Have Lost*. London, 1965. A nemzetköziesedés folyamatát bemutatja: Kenneth A. Lockridge: *Historical Demography*. In: *The Future of History. Essays in the Vanderbilt University Centennial Symposium*. ed.: Charles F. Delzell. Nashville, 1977. 53–64.; Faragó Tamás: *Történelmi demográfia*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. Különösen 309–335.

számára a „nagy átalakulás” társadalomtörténetét.¹⁹ A strukturális történetírás igényeihez szabott várostörténetírásnak ez a változata úgy igyekezett (volna) magasabb fogalmi síkra lépni, hogy a várost (a helyet) nem kizárólag a vizsgált társadalmi folyamatok színtereként, hanem azok éltető közegeként tartotta vizsgálatra érdemesnek. Feltételezte, hogy a város mint sajátos szocio-fizikai környezet (ökológiai entitás) amellett, hogy teret ad a modernként felismerni vélt társadalmi jelenségeknek, egyúttal maga hozza létre azokat. A strukturális szemléletmód jegyében kutakodó új várostörténészek úgy tekintettek mondjuk a társadalmi mobilitásra, mint par excellence *városi folyamatra*. Ezzel egyzersmind megelőlegezték a térbeli fordulat (*spatial turn*) fogalmával kifejezett későbbi paradigmaváltást.²⁰

Ennek ellenére továbbra is hatott a szinoptikus látásmód és a szintetizálás lankadatlan igénye, ami a mikro- és a makro összehangolására, a kettő integrálására készítette a mezo- és mikrovizsgálatokban elmerülő historikusokat. Pierre Goubert elgondolása szerint a helyi mélyfúrások diffúz eredményeit monografikus tanulmányok formájában kellene rendszerbe foglalni. Goubert egyúttal ki is jelölte az e feladat elvégzésére szerinte legalkalmasabb francia kutatóintézeteket, bár kissé borúlátó volt a munka sikerét illetően.²¹ Hasonló gondolatok foglalkoztatták az amerikai új várostörténet egyik alapító atyját, Stephan Thernstromot is. A különálló városi esettanulmányok kumulativitását mérlegelve Thernstrom szerint reális a veszély, hogy a helyi kutatási eredmények többnyire egymás utánzásában merülnek ki. Ami abból ered, hogy a partikuláris kvantitatív társadalomtörténeti tanulmányok eredményeinek az összegzése (azok aggregálása) megköveteli az összehasonlíthatóságukat. Viszont: egy előzetesen megállapított mintázatnak mint normának a kinyilvánítása, az a kíváncsi, hogy az egyedi kutatások feltétlenül egymáshoz idomuljanak, nem igazán teszi sokak számára vonzóvá ezt a történetírást. Miközben – az általánosíthatóság végett – fontos a standardizált megközelítés egyöntetűvé tétele, a vele óhatatlanul együtt járó mechanikus történetírói gyakorlat könnyen kiolthatja a történeti kutatásból az innovációt, az eredetiséget, mely utóbbi abban áll, hogy felismerjük az *egyedi* történelmi mintákat.²² Ebből is kitetszik, hogy végül mégis csak visszajutunk a kezdetben volt állapothoz, ahhoz, amely a helyiben a partikularitást, az országosan (a nemzetiben) pedig az általánost véli fellelni.

19 Hasznos áttekintéssel szolgál erről: *Stephan Thernstrom: The New Urban History*. In: Charles F. Delzell, ed.: i. m. 43–51.; *Gyáni Gábor: A várostörténet-írás új irányzata. A New Urban History. Történelmi Szemle* 21. (1978) 3–4. sz. 588–601.; *Bácskai Vera: Várostörténet*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk.: i. m. 245–259.

20 *Theodore Hershberg: The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City*. In: Philadelphia. Work, Space, Family, and Group Experience in the 19th Century. Ed.: Uő. Oxford, 1981. 20. A térbeli fordulatról ld. *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*. Eds.: Simon Gunn – Robert J. Morris. Ashgate, 2001.; *Gyáni Gábor: Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Bp., 2008. 9–21.

21 Goubert, P.: i. m. 124.

22 Thernstrom, S.: i. m. 48–49.

Fogalmi változatok a régióra

A történelmi régió fogalma nem feltétlenül csak valamely szubnacionális területi egységre vonatkozik. Ha az 1980-as és 1990-es években valaki szóba hozta a régió fogalmát, mindenki az akkor forrongásban lévő régióvitára asszociált, és főként a Szűcs Jenő nevezetes esszéjében felvetett kérdésre gondolt.²³ Vagy az jutott róla eszébe, hogy hol van a helyünk a világrendszerben, abban a fogalmi hálóban, melyet Immanuel Wallerstein dolgozott ki, és amely az összehasonlító gazdaságtörténet művelőinek adott akkoriban sok munkát.²⁴ Idehaza a Berend-Ránki szerzőpáros jeleskedett ezen a téren, akik az egyes országcsoportokat a centrum, periféria, félperiféria analitikus kategóriákban igyekeztek elhelyezni.²⁵ Az akkor hirtelenjében felkapott regionális szempontrendszer és osztályozási gyakorlat idővel sokat veszített népszerűségéből, ma már nem vagy alig lehet vele találkozni a tudományos diskurzusban. Igaz, egy és más ma is tovább él belőle, ha nem is éppen azokat a terminusokat részesítik előnyben a mai transznacionális történelmi gondolkodásban, melyekkel akkor írták le a nagy világösszefüggéseket. Különösen a földrajztudományban és a regionális tudományokban (*area studies*) építenek továbbra is egy ilyesfajta térszemléletre.

Ami ma mindezek helyébe lép, vagyis a transznacionális szemlélet és kutatási program, nem veszi többé kézpénznek az országtörténelmi narratívát. A világrendszer teóriája még abból indult ki, hogy az egyes nemzeti statisztikai paraméterek összehasonlításával megszerkeszthető a globálissá növesztett osztályozási rendszer. Megjegyzem: a régió Szűcs-féle modellje sem egyes országokban, és kivált nem a modern nemzetállamokban gondolkodott, bár szintén a makrorégiók történetiségéről tett fontos megállapításokat.

A tág értelemben vett társadalomtörténet-írás, ahogy azt eddig is láttuk, különösen fogékornak mutatkozott az alkalmankénti léptékváltás alkalmazása iránt. Az a megfontolás hatott e gyakorlat hátterében, hogy „a gazdaságnak, a társadalomnak, a kultúrának egyaránt van térszerkezete”.²⁶ A struktúra- és társadalomtörténet-írás így rendszerint nem az általános konkrét (egyedi) színtereként veszi számba a helyit, amelynek a szerves helyi közösség, a *Gemeinschaft* létformája a legfőbb definitív jegye. Így és ezért kerül(het) előtérbe a *történelmi táj* fogalma. A *történelmi táj* mint régiófogalom használata sem feltétlenül szakít azonban a szerves közösség sztereotíp képzetével, különösen

23 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Bp., 1983.

24 Immanuel Wallerstein: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században. Ford. Bittera Dóra et al. Bp., 1983.

25 Iván T. Berend – György Ránki: The European Periphery and Industrialization 1780–1914. Bp., 1982.

26 Faragó Tamás: Településtörténet, történelmi táj, történelmi térbeliség (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására) (1984). In: Uő: Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténelmi tanulmányok (1976–1992). Miskolc, 1999. 26.

akkor nem, midőn „rendszerként értelmezett téregységről” szól vele kapcsolatban. Főként az iparosodás előtti történeti korok vonatkozásában ismeri el „a komplex rendszerként vizsgálható legkisebb téregységeket” történeti tájként.²⁷ Ebben öt alrendszer összjátéka figyelhető meg, „amelyek egy-egy adott terület gazdasági-, társadalmi, kulturális-ökológiai valóságát többé-kevésbé hézagmentesen magukban foglalják”.²⁸ Az öt alrendszer a következő: a gazdasági, a társadalmi, a kulturális, az infrastrukturális és maga a természeti környezet.

A régió fent taglalt fogalma azonban nem feltétlenül a problémaközpontú történetírást propagálja, mert miközben híve a lekicsinyített módon megoldható történeti rekonstrukciónak, aközben változatlanul kitart a holisztikus látásmód mellett. A történeti táj megközelítése során Faragó szerint az a követendő út, hogy: „az egyes jelenségcsoportok részletes vizsgálata révén egyenként leírjuk a különböző típusú [...] alrendszerek működését, szerkezetét stb., majd ezekből összeállítjuk a rendszerként értelmezett történeti tájat.”²⁹

Nemrégiben látott napvilágot az utóbbi idők egyik legszámottevőbb, magyar történész kezétől származó régiótörténeti monográfiája, Horváth Gergely Krisztián munkája.³⁰ A szerző nem sokat bíbelődött a régiótörténetet illető fogalmi és historiográfiai kérdésekkel, 23 sort szentelt nekik csupán terjedelmes munkájában. Horváth láthatóan osztja Faragó régió fogalmát, bár közvetlenül nem utal erre. Hamisítatlan struktúratörténészként elismeri viszont, hogy saját mezoszintű vizsgálati egysége tisztán kutatói konstrukciónak az eredménye, ahogy egyébként az is, „hogye terek kiterjedése időben nem konstans”.³¹ Kijelenti ugyanakkor, hogy: „A mezoszintű vizsgálódás arra nyújt esélyt, hogy a gazdasági-társadalmi változásokat a maguk komplexitásában, történeti beágyazottságukban ragadjuk meg.”³² Horváth azonban túllép a komplex rekonstruálhatóság öröklött rögeszméjén, amikor a zárt egység belső összefüggésrendszerét csak funkcionálisnak tekinti. „Az így megkonstruált térben a vizsgált elemek funkcionális egységet alkotnak [...] a földrajzi és pláne a politikai határok pedig másodlagos fontosságúak.”³³ Ezzel ténylegesen szegényíti a szerves belső egység korábban általa deklarált fogalmát, elismervén, hogy az egyes gazdasági jelenségek (tevékenységi formák) egymástól eltérő területi kiterjedést érhetnek el, amelyek ráadásul nem is mindig töltik ki a Moson vármegyeként identifikált régiót, olykor pedig túl is nyúlnak a határain. Ráadásul, fűzi hozzá, a mezoszintű vizsgálati egységhez nem feltétlenül társul egy neki szorosan megfelelő régiótudat. „Ez a tér- és régiófogalom ugyanakkor nem számol azzal, hogy az így

27 Uo. 29.

28 Uo.

29 Uo. 30.

30 Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában. Az agrárpiaicosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Bp., 2013.

31 Uo. 28.

32 Uo.

33 Uo.

megalkotott egységen belül élők közös identitással bírnak.”³⁴ Horváth látszólag a francia régiótörténet szándékainak megfelelően választja ki magának mezoszintű tárgyi egységet, amikor a modernizáció (az agrárpiaicosodás) előfeltételeinek a kialakulását firtatja. Feltehetően azonban nem az ezt a kérdésfelvetést előtérbe helyező francia régiótörténet-írás lebegett a szerző szemei előtt.

Egy frissen megjelent és különösen sok új eredményt hozó régiótörténeti monográfia szerzője a gazdasági egységként funkcionáló uradalom és a közigazgatási egységként működő megye közötti szoros összefüggésben, kettőjük interaktív kapcsolatában találja meg a mezoszintű vizsgálódásban rejlő történeti problémát. E két entitás térbeli egybeesése ritkán jelenség, és ez önmagában is kellő indok ahhoz, hogy ebben a térbeli egységben kerüljön sor a demográfiai fejleményeket, a vagyoni átrétegződést, valamint a gazdasági- és megyei irányító funkciót feltáró történetírói munkára.³⁵

A történetírásban lassanként meghonosodó régiófogalom különösen sokat köszönhet a társtudományok erjesztő hatásának, mindenekelőtt a néprajz- és a földrajztudománynak. A néprajz időnként a gazdasági (gazdálkodási), többnyire a kulturális, szokás- és életviteli egyöntetűségek térbeli meghatározottságaként hasznosítja a régió (vagy a táj) fogalmát. „A magyarságot jellemző rendkívüli gazdag táji és népi műveltségbeli tagoltság föltárása a néprajztudomány feladata.” Hiszen, „a néprajz minduntalan szemben találja magát a kultúra és a táj kapcsolatának problémájával.”³⁶ A szerzők szinonimaként kezelik a néprajzi, vagyis az etnokulturális csoport és a táji csoport fogalmát. A néprajztudomány ugyanakkor tudatosan elhatárolja magát a földrajztudománytól, melyet objektivistának nevez, mondván, a táj itteni meghatározásában a fizikai földrajznak van kizárólagos szerepe. Ez azonban nem feltétlenül érvényes minden földrajzi tájfogalomra, lévén, hogy a geográfia egyes áramlatai a mentalitással is összekötik a természeti földrajzi környezetet. A társadalomföldrajz is ezt az utat követi akkor, amikor az alföldi kultúrtájról mint nagytájról beszél. A földrajzos ez esetben a kultúrtáj elemeinek a kataszterét alapul véve a helyi emberi cselekvést is tájat formáló értéknek tekinti.³⁷ Attól a földrajzi szemlélettől sem teljesen idegen ez a törekvés, amely a munkamegosztás és a gazdasági fejlettségi szintek révén tagolódó nemzetállami tereket helyezi kutatásai előterébe. Az ennek során azonosított szubnacionális régiók olyan analitikus kategóriák, amelyek nem mindig feleltethetők meg a „hagyományos tájfelosztásnak”, ahogy a kritikájukat megfogalmazó néprajztudomány szereti azt definiálni.³⁸ Nem a véletlen műve, hogy ennek a tisztán analitikus, egyúttal persze

34 Uo.

35 *Szilágyi Adrienn*: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Bp., 2018.

36 *Kósa László – Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp., 1975. 7–8.

37 *Berényi István*: Az alföldi kultúrtájak értékelésének szükségessége és lehetősége. In: *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Szerk.: Győri Róbert – Hajdú Zoltán. Pécs – Bp., 2006. 142.

38 *Kósa L. – Filep A.*: i. m. 45.

kvantitatív alapokon nyugvó földrajzi térfogalom egyik hazai apostola olykor maga is a kétségeinek ad hangot a konstrukció empirikus hitelével kapcsolatban: „Talán meglepő, de nem hallgathatom el, hogy folyamatosan munkál bennem a kétely, vajon az itt bemutatott közelítés [...] tartalmaz-e tudományos értelemben is megálló összefüggéseket, s nem pusztán formális játék bizonytalan adatokkal (amely elfedi a természet és a társadalom végtelen sokszínűségének, minden térelem, ország, régió, város egyediségének igazi »földrajzi« lényegét.”³⁹

Való igaz, a jövedelemszint vagy a gazdasági szerkezet és a többi ehhez hasonló tényező összehasonlító elemzésével megszerkeszteni szokott szubnacionális régiók fogalma gyakran a műviség, az alaptalan spekuláció képzetét kelti. Jóllehet a nemzeti és a globális (az EU-n belüli) szakpolitikák rendszerint az ekként tált tudás birtokában, annak a figyelembe vételével folytatnak napjainkban régiópolitikát. Alkalomadtán már korábban is ez történt, amikor például az Alföld gazdasági és társadalmi problémái kerültek a figyelem homlokterébe a két háború között, vagy amikor a 19–20. század fordulóján felmerült a szociálisan elmaradott Székelyföld és Kárpátalja szociális megsegítésének – akkor még erőtlen – kormányzati szándéka.⁴⁰

A társadalomföldrajzi régiófogalom hatása közvetlenül a kvantitatív gazdaságtörténet-írásban érhető tetten. Demeter Gábor, aki az utóbbit képviseli, nyíltan elhatárolja magát mind a szorosán vett társadalomtörténeti, mind a néprajzi táj- és régiófogalmakkal operáló megközelítési módoktól. Fő érve, hogy az általuk körülhatárolni szokott térbeli egységek csak formális értelemben régiók, mert az osztályozás elve kizárólag a bennük fellelhető elemek hasonlóságán alapul. Ezzel szemben, a „gazdaságtörténeti megközelítés [...] a régión belül a *munkamegosztás* szerepét hangsúlyozza, azaz a régiónak az egymásrataltságukban is önállóan működő entitásokat tekinti.”⁴¹ Ennek alapján beszélhetünk földrajztudományi értelemben vett funkcionális régiókról, amilyenek a vonzáskörzetek, a városok központi funkcióinak a térbeli kiterjedései, vagy a *fejlettségi* régiók. Demeter akaratlanul visszatérni látszik a zárt régió ismert képzetéhez, ha nem is a komplexitás, de a rendszerszerűség értelmében. Demeterrel konzultálva arról győződtem meg, hogy ő ugyanakkor egymással egyenrangú entitásként számol a régió három különálló fogalmával, a funkcionális, a formális és a fejlettségi térségekkel, amelyek – az idő függvényében – folytonosan változó szerepet és jelentőséget töltenek be. A preindusztriális kort illetően, Demeter szerint elfogadhatjuk a formális régiók létezését is, amilyen a vármegye vagy a járás volt annak idején, és nem zárható ki, hogy azok funkcionálisan is megszerveződhettek és idővel változott a jellegük.

39 Nemes Nagy József: A regionális fejlettségi tagoltság keresztmetszetei összehasonlítása. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán, szerk.: i. m. 213.

40 Balaton Petra: A Székely Akció története I/1. Források. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések. Bp., 2004; Gottfried Barna: A „Rutén Akció” Bereg vármegyében (1897–1901). Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár Évkönyve 13. (1999) 195–202.

41 Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek és kiegyensúlyozatlan fejlődés a dualizmus kori Magyarországon. Kézirat.

Szóljunk végül néhány szót a politika regionalitásáról is, ami többek közt a választási földrajz fogalmában konkretizálódik. Az ennek során definiált, és különféle területi-közigazgatási (megyét, tartományt, tagállamot) egységeket átfogó politikai régió a választási eredmények, azok társadalmi hátterének a belső összefüggései alapján állapít meg sajátos területi tagoltságot. Itt az a fő vizsgálandó kérdés, hogy hol mennyire képezi le a társadalmi törésvonalakat a pártok támogatottsága, és hol tér el azoktól. „A választási földrajz [...] összefügg az egy országon (régió) belüli horizontális (centrum-periféria, város-régió és város-vidék) hatalmi, érdekérvényesítő küzdelmekkel.”⁴² A társadalmi törésvonalak nem mindig magyarázzák meg azonban a választási eredményeket, bár valóban léteznek ilyen, a politika térbeli tagoltságát kifejező összefüggések is. Jó példája ennek a dualizmus kori magyarországi választókerületek nemzetiségi jellegét feltáró kutatás, amely azt sugallja, hogy a szabadelvű kormánypárt választási sikereinek a mélyén a párt regionális beágyazottsága rejlett.⁴³ Ez azonban csupán egy „egydimenziós” politikai régiót sejtet, amelyhez nem társítható a komplex szemlélet igénye.

Végszó

Érdemes röviden számot vetni azokkal a történeti, olykor monografikus munkákkal is, amelyek a régió tetszőleges fogalmát alapul véve közelítenek a tárgyukhoz. Ebből a szemléből kitűnik, hogy többnyire a közigazgatási egységként fungáló (vár)megye képezi számukra a kézenfekvő vizsgálati egységet, ezek a vizsgálódások így nem vagy csak áttételesen kapcsolódnak a francia régiótörténet-íráshoz; Mályusz Elemér idővel elhalt ily értelmű kezdeményezését keltik inkább életre, még ha nem is épp ez a kimondott céljuk vagy a követendőnek tartott ideáljuk.⁴⁴ Többnyire tehát várat még magára az a markáns történetírói törekvés, amely

42 Paár Ádám: Pártok, választások és társadalom Győr és Moson régiójában (1922–1947). Győr, 2018. 26–27.

43 Pap József: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Bp., 2014. passim.

44 Romsics Ignác: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben. Bp., 1982.; Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány). Bp., 1983.; Glósz József: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Szekszárd, 1991.; Csiki Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944). Bp., 1999.; Hudi József: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében. Bp., 2009.; Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp., 2003.; Gaál Zsuzsanna: A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában. Szekszárd, 2009.; Pozsgai Péter: Családok és háztartások. Torna megye társadalmi a 19. század közepén. Ph. D. értekezés, 2010.; Horváth G. K.: i. m.; Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. Bp., 2016.; Szilágyi A.: i. m.

nem valamely külső (földrajzi, néprajzi vagy közgazdasági) tudományos szempont igényeihez mérve foglalkozik behatóan a történeti régiók – adott témától függően változó – körülhatárolásával és rekonstrukciójával.